

SOSYALİZASYON SÜRECİNDE AHLAK EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ MORAL EDUCATION AND TEACHING IN SOCIALIZATION PROCESS

Geliş Tarihi: 16.05.2020 Kabul Tarihi: 01.03.2021

✉ NEDİM ÖZ

DR. ÖĞR. ÜYESİ

KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-4481-0297

nedimoz@kilis.edu.tr

ÖZ

Ahlâklı insan yetiştirme hedefi, her toplumda varlığını koruyan bir olgudur. Toplumun geleceği, sağlam ve üstün karakterli kişilerin varlığı ile mümkündür. Buna göre gençlerin sosyalleşmesi, sosyo-dini değerlerin oluşturduğu referansla gerçekleştirilebilir. Bu da ancak, davranış değişikliğine neden olan formel veya enformel eğitimle ailede, eğitim kurumlarında ve diğer toplumsal kurumlar vasıtasıyla yapılabilir. Burada, ahlâki karakterin, yeni nesillere kazandırılması meselesi, varlık bütünlüğü içerisinde ve sosyalleşme sürecinde etkili olan faktörlerden aile ve okul çerçevesinde teorik olarak incelenmektedir. Bireyin ilk sosyal çevresi ailesidir. Dolayısıyla çocuklukların toplumsallaşmada aile önemli bir etmendir. Eğitim planlı bir faaliyet olduğundan, toplumsal rol ve beklentileri öğrenme süreci olan toplumsallaşma, birey üzerinde daha etkili olmaktadır. Eğitimin amacı, akademik başarıyla birlikte ahlâki karakterin geliştirilmesi ve yüceltilmesi olmalıdır. Eğer aile ve okul, eğitimde, tek ölçüt olarak akademik başarıyı benimserse, bencil ve tek boyutlu kişilikler yetişir. Bu kişilik tipi ise, insanın da toplumun da doğasına aykırıdır. Bu bakımdan, eğitimin en temel yönünün ahlâki karakterde odaklanması bir zorunluluktur.

Anahtar Kelimeler: Sosyalleşme, Aile, Okul, Ahlak, Eğitim, Öğretim.

ABSTRACT

The goal of raising morally good people is a phenomenon that sustains its existence in every society. The future of society is only possible by the presence of people with robust and superior character. Accordingly, the socialization of young people may be achieved with the reference set by socio-religious values. This can only be done through formal or informal education in family, educational institutions and in other social institutions that cause behavioral change. Here, the issue of bringing moral character to new generations is examined theoretically within the framework of the family and school, which are the factors that affect the socialization process. Family is the first social circle of the individual. Therefore, family is an important factor in socialization of childhood. Since education is a planned activity, socialization, which means the process of learning social roles and expectations, has more effective on the individual. The aim of education should be the development and glorification of moral character along with academic success. If the family and school adopt academic achievement as the only criterion in education, selfish and one-dimensional personalities will grow. This personality type is against the nature of human and society. In this regard, it is imperative that the most basic aspect of education be focused on moral character.

Keywords: Socialization, Family, School, Morals, Education, Tuition.

MORAL EDUCATION AND TEACHING IN SOCIALIZATION PROCESS

SUMMARY

The objective of education is to teach the common values of society to new generations in informal or formal ways. Thus, the objective of raising children to be "moral" has been predominant in every society. Because material, spiritual future of society is only possible with the existence of well-educated people with good character. The law of morality is more regular and continuous than the laws of nature. That is why the objective of religion will not be fulfilled unless progress achieved in basic areas such as human relations, education, social justice, knowledge production and environmental awareness. In fact, in terms of its functions towards human, religion is an education and moral system. In line with this understanding, it has been noted that the "greatest jihad" is jihad within ourselves, which is strengthening the personality and giving it a new structure constituting the main objective of religion.

Human life is multidimensional. It has an economic, legal, religious, cultural aspect, but its composition as a whole is its social aspect. In this aspect, socialization, which is considered as human's process of becoming a member of the society, also means the internalization of social values. In this sense, it reminds us several factors such as family, school, friend groups, neighbors, administrative units, colleagues, social, organizations, media and associations that theoretically actualize socialization. Even though society and these tools as a system of interaction function together, not independently, here only family and school are highlighted. The criterion in addressing only the family and the school is that, unlike the indirect social carriers of education, these institutions consider education as a basic objective or that one of the basic functions of these organizations is education.

How is moral behavior created? How is the process here? It is important to note that behavior is the product of our ideas and intentions and visions. What is called a moral behavior is "the conscious behavior of a person who owns reason and will, for the sake of goodness". Accordingly, moral education can be defined as "the process of forming a change in individual's moral behavior through their own life". With this education, the person reveals moral behaviors not because it is expected by the society, but because of their own wish. Shortly, they start to make an effort to be moral, not to appear moral.

Moral behavior is learned within the family and acquired by internalization in the process of socialization, which is an experienced reality rather than knowledge. The family environment is place where

moral values and persons' process of their mental judgment are learned. Therefore, parents should be a model for their children with the aspects of moral tendency, gaining habits, suggestions and behaviors. In moral education, it is essential that educators set good examples. The İslâmic moral educator is expected to teach morality as a subject acting according to moral principles. This, in turn, indicates that the moral educator bears responsibility and must perform his duty without alienating his words. The Prophet Muhammad (saw) is presented as an example to people in this aspect as well, as He is in every aspect. The refusal to accept that believers recommend things they do not do is a primary concern for the moral educator. The primary values regarding the family are respect, love, patience, loyalty, responsibility, dedication, trust, tolerance and understanding. The character acquired within the framework of these values primarily includes understanding, and internalizing, and acting on moral values. For this, young people need learning, guidance, and encountering appropriate role models.

Moral principles are not learned or formed automatically; this actualizes in time, through processes that cover a "teaching", "modeling", "learning", "implementation". Schools have great responsibilities in this regard. School, should support the individual to learn and internalize socio-cultural and religious-moral values, to make decisions in this direction and to transform the values learned into behavior. Because while children are influenced by the people and situations they observe without questioning them; acquire habits, and learn, they are affected positively or negatively by all that is happening around them. Because children observe, imitate, and develop their behavior by identifying with loved ones modeling the adults, teacher is determinant in terms of the children acquiring certain values and thus the moral development of them. Accordingly, moral behaviors can be gained more easily by creating "atmospheres" in schools appropriate for the holistic approach, which is supported by environments such as families, media, etc. If parents and other adults, and friend groups, relatives and neighbors, teachers and school staff who are the extracurricular socializing elements of this relative holistic approach do not act in sync with the mass media, religious institutions, that some of them are active will reduce the multiplier effect. For this reason, if all actors, especially parents, act in harmony, it will be more functional for children to adopt and implement moral behavior.

GİRİŞ

İnsanları, ahlâkî karakter sahibi olacak şekilde yetiştirme düzeni ve eğitim belli bir insan anlayışı ve tasavvurundan yola çıkarak, toplumsal beklenti ve taleplere uygun hedefleri geliştirmeye çalışır. Bu yüzden, eğitimin en önemli hedeflerinden biri toplumun ortak değerlerini yeni yetişen nesillere informel ya da formel yollarla aktarmak ve öğretmektir. Dolayısıyla çocukları ve gençleri "*ahlâklı ve karakterli*" olarak yetiştirme düşüncesi ve hedefi, her dönemde ve her toplumda var olan bir olgudur. Çünkü bir toplumun maddi ve manevî geleceği, kalkınmışlığı iyi yetişmiş, sağlam ve üstün karakterli kişilerin varlığı ile mümkündür. Tıpkı bir vücut gibi bütünlük arz eden bir toplumun üyeleri, uzun süre bu toplumun bağlı bulunduğu inançlar ve ahlâkî değerlerin oluşturduğu toplumsal bir çerçevede sosyalleşir ve bunları referans alan bir kimlik geliştirirler. Zaten bizler, farkında olmasakta hayatımızı çevreleyen birtakım değerler sistemiyle iç içe yaşarız.¹ Bu bağlamda sosyalleşmeden, değerler ve ahlâk eğitiminden beklenen de öğrenciler öncelikli olmak üzere bütünüyle insanımızı ahlâkî ve insani olarak olgunlaşmış, bütünleşmiş bir karakter ve kişiliğe sahip bireyler, iyi insanlar, iyi vatandaşlar olarak yetişmeleri şeklinde ifade edilebilir.

İnsanoğluna ahlâkî bakımdan güzellikleri ve çirkinlikleri görme kabiliyetini yaratılıştan vermiş olan Allah,² vahiy ve risalet ile insana yardım etmiştir ki, bu kabiliyeti yetkin hale getirmenin yolu eğitim ya da sosyalleşmedir. Fıtrat hadisi, bu gerçeği ortaya koymaktadır:

¹ Hayati Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 225; Necmettin Tozlu - Cem Topsakal, "*Avrupa Birliğine Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi*", ed. Recep Kaymakcan vd. *Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 177; Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 126.

² eş-Şems 91/8.

"Her çocuk fitrat üzere doğmaktadır. Sonra anne babası onu ya Yahudileştirmekte, ya Hristiyanlaştırmakta ya da Mecûsileştirmektedir."³ Buna göre, bütün çocuklar inanma yeteneği ile doğar; ama aldığı eğitim bu yeteneği şekillendirir; yani fitrata uygun geliştirilmiş olur veya fitrat doğrultusunda bir gelişme olmaz. Yaşam boyu süren ve bireyin dışında gerçekleşen sosyalizasyon süreci, toplum açısından bir sosyal kontrol ve grup yaşamında düzenlilik sağlama yoludur. Kişi içinde yaşadığı toplumun bütün alışkanlıklarını bu yolla elde eder.⁴ Bu kültürel öğelerin kazanılması sırasında, kişilik oluşur ve şekillenir.⁵ Bu gerçeklik, kaçınılmaz olarak ahlâkı da kapsar.⁶

İnsanoğlu, ahlâkî değerleri tahakkuk ettirmek için yaratılmıştır: "*Hanginizin daha iyi iş ve davranışta bulunduğunuzu sınamak (imtihan etmek) için ölümü ve hayatı yaratan O'dur.*"⁷ İnsan eğitiminin en temel ve hassas yönünün ahlâkî karakterde odaklanması gerektiği açık bir gerçektir. Sağlam bir karakter yapısını oluşturacak değerlerin eğitim-öğretimi, dünyevî olduğu kadar dinî bakış açısı için de birinci derecede öneme sahiptir. Günümüz seküler kültürü haz, menfaat ve güç ahlâkından beslenerek geleneksel değerleri önemsiz ve etkisiz duruma getirmiştir. Dünya hayatını bir "*fazilet yarışı*" haline getirmez de bütünüyle güce, iktidara, servete, şöhret ve gösterişe bağlı hâle getirirsek, bu durumda insanlığın ıstıraplarının sonunun gelmeyeceği açıktır. Ahlâk kanunu tabiat kanunları gibi kesin, düzenli ve sürekli. Onun için içindir ki yaşadığımız dünyada insan ilişkileri, eğitim, sosyal adalet, bilgi üretimi, çevre bilinci gibi temel alanlarda mesafe kaydetmedikçe dinin hedefleri de tam olarak gerçekleşmemiş olarak kalacaktır. Esasen, insana yönelik işlevleri açısından din, bir eğitim ve ahlâk sistemidir. Bu anlayışa uygun olarak, "*en büyük cihad*"ın kendi benliğimizle (nefis) olan cihat olduğu bildirilmiştir ki, insan kişiliğini kuvvetlendirmek, ona yeni bir yapı kazandırmak, dinin asıl amaç ve hedefini oluşturur.

Kur'ân açısından bir Müslümanın en başta gelen toplumsal görevinin evrensel ahlâk ve adalet ilkelerine göre yaşaması, bunu sağlayan bir toplumsal düzen kurması olduğu söylenebilir.⁸ Bu çerçeveden

³ Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahih*, Şam 2002, Dâr İbn-i Kesir, Cenâiz, 80, 93; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-sahih*, Riyad 1998, Beytü'l-Efkâr, Kader, 22-25.

⁴ Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2016), 27.

⁵ Yakup Çoştu, *Toplumsallaşma ve Dindarlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 33.

⁶ Bk. Muhammet Şevki Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", ed. Muhammet Şevki Aydın-Ahmet Hadi Adanalı, *İslâm Ahlâkı* (İstanbul: DİB Yayınları, 2014), 218.

⁷ el-Mülk 67/2; Hûd, 11/7.

⁸ en-Nahl 16/90.

bakıldığında eğitimin asıl çalışma alanı insanî karakterin geliştirilmesi ve olgunlaştırılması olmalıdır. Sadece akademik başarıyı yegâne ölçüt kabul eden bir eğitim anlayışı tek boyutlu kişilikler yetiştirir. Kendisini öne çıkarmaya ve başkalarına düzen vermeye çalışırken kendini unutan tek boyutlu ve bencil karakterler böyle bir anlayışın ürünüdür. Bu yüzden fitrî ihtiyaçlar doğrultusunda maddî, manevî ve ahlâkî değerleri önemseyen bir bakışa ihtiyaç vardır. Dolayısıyla eğitim, bireyin kendi içine dikkatini çevirme amacıyla, daima eşya, varlık ve olaylardan başlayarak kendine doğru yöneliş, dönüş metodunu uygulamalıdır. Nitekim eğitimin ve sosyalleştirmenin tarih boyunca arkasında yatan temel fikir, mevcut kültürü çocuklara ve gençlere aktarmak ve onları bilgilendirmek suretiyle, maddî alanda gelişmeler sağlamak olmuştur. Ancak gelinen noktada, insanlığın mevcut yaşam tarzı yeryüzünün istikrarını, biyo-sistemin önemini, tabiatın güzelliğini ve sağlığını tehdit eder duruma gelmiştir. Çağdaş yaşam şeklini incelediğimizde, hiç kimse geldiğimiz bu noktanın temel nedeninin bilgi eksikliğinden, okulsuzluk ya da eğitimsizlikten kaynaklandığını söylememektedir. Zira, farklı toplumlardaki liderlere, akademisyenlere, politikacılara, üretim, ticaret ve askerî alanlardaki yöneticilere bakıldığında, tüm ülkelerde bu tip kişilerin en yüksek seviyede eğitim aldıkları görülmektedir. Eğer mesele eğitim meselesi olsaydı, Almanlar yeryüzünün en iyi eğitimli kişileri idi, ancak onların bu eğitimleri dünya savaşlarında barbarlık yapmalarını engellemeye yeterli olmadı. "O hâlde yanlış olan neydi? Ya da nerede yanlış yapılmıştı?" soruları anlamsız değildir ve bir karşılığının olması gerekir. Elie Wiesel'e göre, onların almış olduğu eğitim, değerlerden ziyade teorilere, insanoğlundan ziyade kavramlara, bilinçlilikten ziyade öğretime, sorulardan ziyade cevaplara, bilinçten ziyade ideoloji ve yeterliliğe önem veriyordu. Aynı şekilde modern eğitim; insan evladını anlama yerine teknoloji bilgisine, tabiatı bir bütün olarak araştırma yerine, onun sadece bazı bölümlerini incelemeye, canlı varlıklara ihtimam yerine üretimdeki artışa ve insanlar arasındaki işbirliğini teşvik etme yerine, rekabetin önemine vurgu yapıyordu.⁹ Diğer bir deyişle insan evladı pozitivist karakter taşıyan eğitim anlayışıyla öyle bir noktaya gelmiştir ki, "ilerleme olarak kabul edilen teknolojik gelişmelerin sonuçları, akli ve vicdanî zorlayan derecede yıkıma ve tahribata yol açmıştır. Belki insanlık ilk kez, hem kendisinin, hem de geleceğinin ciddi anlamda tehdit edildiğini ve Batı eğitim sisteminin günümüz insanlarının sorunlarını çözmekten uzak olduğunun farkına varmıştır."¹⁰ Söz konusu eğitim anlayışı, insanın zihinsel ve duygusal yapısını, mizah anlayışını,

⁹ Mustafa Köylü, *Küresel Ahlâk Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2006), 191; M. Bahaddin Acat, "Ahlâk Eğitimi ve Rol Modeller", *Eğitim ve Ahlâk Şurası, Temmuz 2015 /Ankara*, ed. Musa Kazım Arıcan vd. (Ankara: Eğitim-Bir-Sen Yayınları, 2015), 485.

¹⁰ Köylü, *Küresel Ahlâk Eğitimi*, 192-193.

yaratıcılığını ve bütünlüğünü birbirinden ayırarak, onu kendi çevresinden soyutlamış ve yalnızlaştırmıştır. Günümüzün modern insanı, kalabalıklar içinde yalnızlık hissiyle yaşayan bir varlığa dönüşmüştür.

Yukarıda ifade edilen süreç, bizi, benzerleri ülkemizde de görülen ve bütüncül bir ahlâk eğitiminin yoksunluğundan kaynaklandığı düşünülen dünyadaki sorunların genel listesine götürmektedir ki, bunlar:

Kontrol edilemeyen nüfus artışı, toplumsal kaoslar ve bölünmeler, sosyal adaletsizlik, açlık ve kötü beslenme, artan fakirlik, gelişme için engeller, enflasyon, enerji krizleri, cahillik ve eğitimdeki sorunlar, gençlik isyanları, yalnızlaşma, kontrol edilemeyen şehirleşme, cinayet ve uyuşturucu, şiddet ve tecavüzler, işkence ve terörizm, hukuk ve düzene karşı başkaldırma, nükleer teşebbüsler, sağlık kurumlarındaki yetersizlik, bozgunculuk, hastalık, çevrenin yozlaştırılması, ahlâki değerlerdeki düşüş, inanç kaybı, istikrarsızlık duygusu ve yukarıdaki sorunlar ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini anlamadaki eksiklik ve duyarsızlık¹¹

şeklinde sıralanabilir. Küresel bir niteliğe sahip olan bu sorunlar, bütün dünya nüfusunu ilgilendiriyorsa, o zaman herkesin, her toplum ve siyasî erkin, her akademik birimin bu sorunlarla uğraşması ve bunların çözümü konusunda gayret sarf etmesi gerekir. Bunun yolu da ahlâkî sorunları en küçük eğitim kurumundan başlamak suretiyle yükseköğretimin sonuna kadar eğitim konusu yapmaktır. Ekonomiden psikolojiye, felsefeden dine, siyaset biliminden hukuka ve tıp bilimine kadar, her disiplinin bu konuya mutlaka katkıları olacaktır. Ancak, bu alandaki dinî öğretilerin, kurumların ve aktörlerin önemi ve önceliği tartışma götürmez bir gerçekliktir.

Genellikle insanların kendi kültür ve toplumlarının ürünü olduğu kabul edilir. İnsanların doğuştan getirdikleri zekâ, istek ve duygusal gizil güçleri aynı olmayabilir. Ancak sergileyecekleri davranış farklılıkları, ahlâkî karakter ve kişilik yapıları, içinde büyüdükleri aile, toplum ve kültürden kaynaklanacaktır.¹² Dolayısıyla çocuklara/gençlere "*kültür*" dediğimiz muayyen bir halkın yarattığı bütün sanat eserleri ve tabuları, teknolojik sistem ve sosyal müesseseleri, iş aletleri, ibadet tarzları¹³ ve ahlâkî ilkeler "*gelişim odaklı değerler kültürü*"¹⁴ içinde aktarılırsa, gelişimleri anlam kazanır. Çünkü şahsiyet, bir ferdin bütün varlığı ve bütün tecrübe etmiş olduğu şeylerdir. Kültür ve şahsiyet münasebetinin odak noktası herhangi

¹¹ Köylü, *Küresel Ahlâk Eğitimi*, 82-83.

¹² Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2016), 26.

¹³ R. M. MacIver-Charles H. Page, *Cemiyet*, çev. Amiran Kurtkan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 1/86.

¹⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 378.

bir kültür numunesinin ferdi şahsiyetlerin geniş hudutlarını tayin ettiği hususudur.¹⁵ Zira insan hayatı çok boyutludur. Bunun iktisadî, hukukî, bedîi, dinî, kültürel veçhesi vardır, fakat bütün bunların bir bütün halinde terkibi, onun sosyal veçhesidir.¹⁶ Bu yönüyle insanın, toplumun bir üyesi hâline gelme süreci olarak kabul edilen toplumsallaşma, aynı zamanda toplumsal değerlerin içselleştirilmesi ve öğrenilmesi anlamına gelmektedir. Bu manada akla, kuramsal olarak toplumsallaşmayı gerçekleştiren, aile, okul, akran ve arkadaş grupları, komşular, yönetsel birimler,¹⁷ toplumsal çevre, iş arkadaşları; sosyal, kültürel ve dinî organizasyonlar, medya¹⁸ ve dernekler gibi çeşitli sosyal faktörler gelmektedir. Bir etkileşim sistemi olarak toplum¹⁹ ve bu aygıtlar, birbirinden bağımsız değil, birlikte işlev görseler de burada sadece aile ve okul üzerinde durulmaktadır. Burada, eğitimin dolaylı sosyal taşıyıcılarından farklı olarak yalnızca aile ve okulun ele alınmasındaki ölçü, bu kurumların, insan eğitimini temel bir amaç olarak alması veya bu kuruluşların temel fonksiyonlarından birisinin eğitim olmasıdır.²⁰ Aile ve okul bu ölçü içerisine girmektedir. Çocuk doğurma ve bu çocuğun yetiştirilmesi ailenin temel fonksiyonlarından birisiyken; okulun amacı ise eğitimidir. Buna göre ailede doğup büyüyen birey, toplumsal rol ve değerleri, benlik bilincini burada öğrenmeye başlar. Daha sonra okulda, örgün eğitim faaliyeti içinde bireyin, toplumsal rolleri, değerleri öğrenmesi ve kişiliğinin oluşması büyük ölçüde burada gerçekleşir. Böylece bu yapılar içerisinde sosyalleştirilen bireyler toplumun kurallarına ve beklentilerine uyum gösterirler.

Temel soru, birey kendi özgünlüğünü koruyarak kendisi için iyi, doğru ve güzel olanı isterken aynı zamanda ve kendiliğinden, bütün insanlık için de iyi, doğru ve güzel olanı ister duruma nasıl getirilecektir? İyi bir ahlâkî karakter kendiliğinden oluşmayacağına ve ortaya çıkmayacağına göre, acaba hangi aktörler ve kurumlar bu işi yapmalıdır? Eğer biz ahlâkî en basit anlamda, toplumdaki bireylerin huzurunu ve uyumluluğunu tanzim eden

¹⁵ Maclver- Page, *Cemiyet*, 1/86.

¹⁶ Maclver- Page, *Cemiyet*, 1/6.

¹⁷ Aysel Aziz, *Toplumsallaşma ve Kitle İletişim* (Ankara: AÜSBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1982), 16; Zeki Arslantürk - Mehmet Tayfun Amman, *Sosyoloji* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 166.

¹⁸ Yakup Coştu, *Toplumsallaşma ve Dindarlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 54.

¹⁹ Ruth A. Wallace – Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Leyla Elburuz –M. Rami Ayas (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012), 272; George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür (Ankara: De Ki Basım Yayım, 2011), 220.

²⁰ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 233; bk. Hikmet Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990), 88-101.

kurallar bütünü olarak tanımlarsak, böyle bir kurallar sisteminin olması zaten sosyolojik bir zorunluluktur. Bir toplumun tüm üyeleri davranışlarında diğer bireylerin haklarına aldırış etmeksizin yaşamaya kalkıştığında, zaten o toplumda kaosun hâkim olacağı kesindir. Ancak, biz meseleye ahlâk eğitimi açısından bakacak ve bu konuda aile ve okulun, gençleri ahlâklı yetiştirmesinin gereği üzerinde duracağız. Bu yüzden, ahlâkî davranış nasıl oluşmaktadır, önce bunun üzerinde durmak gerekmektedir.

1. Ahlâkî Davranış Oluşturma

Ahlâkî davranış ne demektir ve nasıl oluşmaktadır? Burada nasıl bir süreç işlemektedir? İnsan evladı bu sürece ne zaman ve nasıl dâhil olmaktadır? Ahlâklı davranma ve davranmama seçenekleriyle karşılaşan birey/genç, ‘niçin ahlâklı olmalıyım?’ sorusunu nasıl cevaplandırmalıdır. Unutmamak gerekir ki, davranışlar, fikirlerimizin ve iç dünyamıza ait niyet ve tasavvurlarımızın ürünüdür.²¹ Ahlâkî davranış, "akıl ve irade sahibi bir insanın, hayır gayesiyle, hür olarak yaptığı şuurlu davranışa denir. Bunun, ruha yerleşmiş, düşünme ve zorlama olmaksızın kolaylıkla meydana gelen ve ihtiyar ile iradeye dayanan bir davranış olarak ahlâkî davranışın, bireyin iradesi ile gerçekleşmiş olması beklenir."²² Bu nedenle bireyin gerçekleştirdiği ahlâk kurallarına uygun her davranış ahlâkî davranış olarak kabul edilmez. Bir davranış; benimseyerek, inanarak, isteyerek yapmak ahlâklı davranmaktır. Çeşitli saiklerle toplumsal ilkelere, kurallara, yasalara uymak amacıyla benimsenmeden, istemeden iyi davranmak, ahlâka uygun olsa da ahlâkî davranış değildir.

Ahlâkî davranışın oluşması veya eğitim süreci olarak ahlâk, kısa süre içerisinde ve hemen bir çırpıda gerçekleştirilecek bir faaliyet değildir. Uzunca bir zamana ihtiyacı olan bu faaliyet, esasında ömür boyu devam eder. Bu çerçeveden bakıldığında İslâm'ın varlığa ve varlık bütünlüğü içinde insana bakışını gözden kaçırmamak gerekir. Buna göre İslâmî eğitim anlayışı, öğretene ile öğrenen arasındaki ilişkiye ahlâkî zeminde bakmaktadır. "Böylece bireyin bilgiyle ilgilenişini de ahlâkî bir boyuta taşırken, bu ilişkiyi bir görev ve sorumluluğa dönüştürmüş; Müslüman öğretmene ve öğrencinin, bilgiyle tamamen varoluşsal bir ilişki içinde olması öngörülmek suretiyle, salt hazır bilgi aktarımı ve edinilmesi değil de bilginin ahlâk ve kişilik gelişimine ilişkin işlevi öne çıkarılmıştır. Bu yönüyle İslâm eğitim felsefesinin, eğitim öğretimi sonuç itibarıyla ahlâkî

²¹ İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslâm* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 119.

²² Recep Kaymakcan - Hasan Meydan, *Değerler ve Ahlâk Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 21-22; Karaman vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: DİB Yayınları, 2009), 12; bk. A. Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1968), 15-16.

bir mesele saydığı söylenebilir."²³

İnsanın, birbiriyle ilişki halinde olan üç boyutu vardır ki, bunlar; duyuşsal, bilişsel ve devinişsel/psikomotor olarak ifade edilebilir. Bireysel ve toplumsal açıdan asla ihmal edilmemesi gereken duyuşsal boyut; İnançlar, duygular, tutumlar, beklentiler, ahlâkî yönelimlerle maneviyat gibi unsurlardan meydana gelir ki, çocuklar, karakterli bir kişi olmanın anlamını, başkaları tarafından beğenilen ve kabul gören davranış özelliklerini öğrenmeye ihtiyaç duyarlar.²⁴ Buna göre: "Ahlâk eğitimi, bireyin kendi yaşantısı yoluyla ahlâkî davranışlarında değişiklik oluşturma süreci"²⁵ olarak tanımlanabilir. Tanımda yer alan "davranış" kavramı, bir kısım değişimleri kapsamaktadır ki, bunlar; bilişsel, duyuşsal ve devinişsel karakterdeki değişimlerdir. Buna göre; "İyi/güzel/doğru olanı bilmek, kavramak, ne olduğunu açıklamak vb. bilişsel davranış iken, onları içtenlikle benimsemek, elde etmeyi/yapmayı arzulamak vb. duyuşsal davranıştır. Onları bedenle, somut yapıp etmeler/hareketler olarak ortaya koymak ise devinişsel davranıştır."²⁶ İşte bireyin ahlâklı sayılması değil, ahlâklı olması bu üçünü birbirinden ayırmaksızın bunlara sahip olmasıyla mümkündür.

Ahlâkî tutum ve davranışları, çocuklar ve gençler, çevresini gözlemleyerek ve sevdiği kişileri taklit ederek, onlarla özdeşim yapmak suretiyle öğrenir, dıştan gelecek ödül, ceza, kabul ve ret güdümünde hareket eder. Belki de çocuk ve gencin, bu ödül ve cezalara göre davranışta bulunması, bu esnada iyi ve doğruları öğrenmesi için, idrak yeteneği gelişene kadar makul görülebilir. Ancak, idrak yeteneği geliştiği oranda birey, bütün bunları anlamlandırmaya ve sorgulamaya başlar ve sonrasında kendi ahlâkını bizzat oluşturur. Artık, çevrenin talebi olduğu için değil, kendisi istediği ve arzu ettiği için ahlâkî tutum ve davranışlar ortaya koyar. Başka bir deyişle artık o, ahlâklı görünme değil de ahlâklı olma kaygısı taşımaya başlar.²⁷ Zaten İslâm da "ahlâklı görünen" değil, "ahlâklı olan" bireyi yetiştirmeyi öngörmektedir.²⁸ O hâlde bireyin iç dünyasında ve zihniyetinde meydana gelen bilişsel ve ona bağlı duyuşsal gelişim, tam olarak ahlâkî gelişimin temelini oluşturmaktadır. Dışarıdan bakıldığında bireyde gözlemlenen bu hareketlerin, içsel gelişimin bir sonucu olduğu

²³ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 202-205.

²⁴ Tozlu - Topsakal, "Avrupa Birliğine Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi", 177; Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 292-293.

²⁵ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 206.

²⁶ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 209; Hasan Bacanlı, "Bilişsel ve Duyuşsal Hedefler: Bir Model Önerisi", ed. Recep Kaymakcan vd., *Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: dem Yayınları, 2013), 264.

²⁷ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 209.

²⁸ el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/ 38,142; el-Mâûn 107/6.

görüldür. Diğer bir ifadeyle davranışlar, fikirlerimizin ve iç dünyamıza ait niyet ve tasavvurlarımızın ürünüdür. Gerçek ahlâkın, bireyin iç dünyasında meleke olarak oluştuğu söylenir. "Bireyin inançlarını, kanaatlerini, düşüncelerini, niyetini kapsayan bu meleke, ahlâki tutum ve davranışlara kaynaklık eder. İnsan ne düşünüyor, neyi iyi/güzel sayıyorsa, neye inanıyor ve niyet ediyorsa onu kararlaştırıp yapıyor."²⁹ Bu durumda önemli olan, insana doğru şeyler üzerinde düşünmeyi, doğru inanmayı, güzel niyetler içerisinde olmayı ve iyi şeyleri yapabilmeyi benimsetmek gerekmektedir.

Sosyalizasyon olgusu, biretkileşimsüreciolarakkişininçevresindekilerle yaşadıklarından ibarettir. Bu süreç sonunda, sosyal davranış örüntülerinin genellikle kabulü söz konusudur. Öznel manada sosyalizasyon, birey için bir öğrenme ve uyum sürecidir. İnsan teki, içinde yaşadığı toplum ve kültürün kendisine sunduklarını ve davranış örüntülerini alır, özümsemeye çalışır. Çocukluk yıllarından başlayarak adım adım bunu gerçekleştirir. Bu süreç, hayat boyu sürer. Her kültür ve toplumda var olan bilinçaltı, aslında uyumluluğun bir çeşididir. O zaman insanın gelişigüzel bir kişi veya dünya vatandaşı olmasından söz etmek mümkün değildir.³⁰ Bu itibarla ahlâki davranışlarının oluşumunda, aile, okul, diğer kurumlar ve toplumun, eğitsel rol sahibi olarak bireyin sosyalleşmesinde etkin bir işleve sahip olduğu görülür. Birey, esasen içinde bulunduğu çevreyle kurduğu iletişime, etkileşim biçim ve niteliğine göre ahlâk edinmektedir.

2. Ahlâki Davranış Oluşturmada Aile

Ahlâk ya da ahlâki davranış, gelişim aşamaları itibarıyla aile içinde öğrenilir, toplumsallaşma sürecinde içselleştirilerek edinilir ki esas olarak bir bilgiden çok yaşanan bir realitedir.³¹ Aile, çocuk için bütün bir toplum demektir.³² Birincil gruptan sayılan ailenin en önemli sosyal fonksiyonlarından biri, bireyleri sosyalleştirme ve topluma hazırlamaktır. Toplumsal yönden uyumsuzluk, şiddet ve suç işleme eğilimine, aileden ve aile eğitiminden yoksun olan kişilerde daha sık rastlanmaktadır.³³ Görülüyor ki, mikro planda ailenin yozlaşması ve bozulması makro planda toplumsal ve siyasal alanı çok hızlı bir biçimde etkileyebilmektedir. Örneğin dünya değerler araştırması verilerine göre; ülkemizde "çocukların *evde/ailede* öğrenmeleri gereken en önemli hususlar arasında *bencil olmama* ve *başkalarını düşünme* en alt sıralarda tercih edilmiştir. Bütün bu ahlâki

²⁹ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 211-212.

³⁰ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 26-27.

³¹ Cafer Sadık Yaran, *Ahlâk ve Etik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 9-10.

³² Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 215.

³³ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 21.

bozulma göstergelerinde ise yıldan yıla bir güçlenme gözlenmektedir."³⁴ Bu veriyi, dünya değerler araştırması 2017-2020 dönemini kapsayan 7. dalga veri seti de teyit etmektedir: "Aile, Türk toplumu için yüzde 91,8'le en önemli değer olmaya devam etmektedir. Ancak 6. dalga veri setinde (2010-2014) yüzde 95,4 gibi çok yüksek seviyede olan bu önem, biraz olsun azalmıştır."³⁵

Ahlâk eğitimi bir kalite ve nitelik işidir. Burada eğiticinin kişisel donanımı, büyük ölçüde belirleyici ve etkili olmaktadır. Zira eğitici, ahlâk eğitimi ile ilgili iş ve işlemleri gerçekleştiren temeldir, öznedir.³⁶ Öyleyse bu eğitimi, ancak yeterli bilgi ve beceriye sahip olanlar gerçekleştirebilirler. Dolayısıyla formal eğitimde sorumluluk üstlenmiş olanların, öğrencilere kılavuzluk etmeleri son derece önemlidir. Burada ahlâkî ilke, tutum ve davranışların en uyum biçiminde takdimi ve temsili söz konusudur. Bütün konularda olduğu gibi ahlâkla ilgili rolleri de çocuklar, bazen taklit bazen özdeşim yoluyla öğrenmektedir. Ancak bu yolla öğrenmenin etkileyici ve belirleyici olabilmesi için, çocuğun ailede karşılaştığı anlayış, tutum ve davranışlar gibi ahlâkî rollerin onun hem dikkatini çekmesi, hem de ihtiyacını karşılayacak olması gerekir. Ayrıca söz konusu eğiticilerin çocuk tarafından sevilmesi, beğenilmesi ve takdir edilen biri olması, onların sergiledikleri ahlâkî tutum ve davranışlara olan ilgi ve alakayı daha da arttıracığı muhakkaktır.³⁷ Bu durum, birey olarak çocuğun ahlâkî davranış örüntülerini temellük etmesine ve sorumluluk duygusuyla eyleme dönüştürmesine neden olacaktır.

İnsan evladının mutluluğa ulaşabilmesi için doğduğu andan itibaren, her halükarda iyi bir ahlâk eğitimi alması gerekmektedir. Maddî ve manevî varlık olarak insan, düşünce ve davranışlarında daima mutluluğu amaçlar. İnsanın mutlu olabilmesi için, düşünce ve eylemleriyle inanç ve amelleri arasında paralellik olmalıdır. Bu da ancak, bireylerin çocukluk anlarında başlayıp hâlâ elde etmeyi sürdürdükleri ahlâkî erdemlerle mümkün olacaktır. Bu noktadan itibaren insan ahlâkî yetilerini geliştirir, ahlâkî erdemleri temellük edip benimser ve onlara uygun davranışlarda bulunur. Söz konusu erdemlerin kazanılması süreci ise küçük yaşlarda ailede başlamaktadır. Dolayısıyla bu eğitimin en önemli yönünü ailedeki sosyalizasyon³⁸ ve aile içi iletişim oluşturmaktadır. Kişilerin aile ortamı,

³⁴ Esmer, Yılmaz, *Ahlâkî Değerler ve Toplumsal Değişme*, Türkiye'de Bunalım ve Demokratik Çıkış Yolları, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Proje Raporu, 1998), 54-60.

³⁵ Ozan Örmeci, "Dünya Değerler Araştırması 7. Dalga Veri Setindeki Türkiye Bulguları", *Uluslararası Politika Akademisi* (Erişim, 11.01.2021).

³⁶ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 244.

³⁷ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 208.

³⁸ Nimet Önür, "Modernleşme Sürecinde Okul, Aile ve Medya Kavşağında Toplumsal Değerler", ed. Recep Kaymakcan vd., *Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları,

ahlâkî erdem ve değerlerin, onlar tarafından aklî muhakemelerini nasıl yapacaklarının öğrenildiği en önemli yerdir. O yüzden ebeveynlerin çocuklarına ahlâkî eğilim, alışkanlık kazanma, telkin ve davranış boyutuyla yardımcı olmaları gerekmektedir. Ailede, sağlıklı bir iletişim varsa eğer, aile üyeleri *düşünme* ve *ayırt etme*yle birlikte birçok erdemi kazanıp onların gerektirdiği şekilde davranacaktır.³⁹ Buna göre elverişli bir aile ortamı ve kendilerine örnek olacak anne-baba davranışı çocuklar için bulunmaz bir hazinedir.⁴⁰ Ancak, aileye yön verenler arasında uyumsuzluklar varsa, bu durum, bireyleri psikolojik yönden yıpratacağı gibi özellikle de çocukların gelişiminde çeşitli problemlerle karşılaşmak kaçınılmaz olacaktır. Çocuk yönlendirilirken anne ve baba çelişkiye düşer, birbirleriyle uyum hâlinde olmazlarsa; o takdirde çocuktaki adalet, hakkaniyet ve güven duygusu bozulur. Dolayısıyla eşler, çocuklar için örnek olacak şekilde davranışlarını ortaya koymalı, onların fitratlarını/zihin düzenlerini bozmamaya özen göstermelidirler.

Ahlâk eğitiminde eğitimcilerin, iyi örnek olması esastır. İslâm ahlâk eğitimcisinin ahlâkî prensipleri uygulayan bir özne olarak ahlâkî öğretmesi beklenir. Bu da ahlâk eğitimcisinin, sorumluluk taşıdığını, söylediklerine yabancılaştırmadan görevini gerçekleştirmesi gerektiğine işaret eder. Bir eğitimci olarak⁴¹ Hz. Peygamber, her alanda olduğu gibi bu alanda da insanlara ideal örnek olarak takdim edilir.⁴² Müminlerin hiçbirisinin yapmadığını söylemesinin kabul edilmemesi,⁴³ İslâm ahlâk eğitimcisi için öncelikli bir meseledir. "Bu yüzden İslâm eğitim tarihinde hem ailede hem de diğer eğitim kurumlarında, salt teorik bilgi aktarımından ziyade bilginin yaşanır olarak öğretilmesi önemsenmiştir."⁴⁴ Bu nedenle anne babalar, çocuklarının nasıl olmasını arzuluyorlarsa, sürekli olarak ve tutarlı bir biçimde yaşantı ortaya koymaları hem etkili hem de verimli bir yol olacaktır. Unutulmamalıdır ki çocuklar, ayak izlerimizi takip edip gittiğimiz yere gidecektir.⁴⁵

Ahlâkî değerler, tabii bir şekilde, hayatın genel bütünlüğü içinde

2013), 158; Mustafa Köylü, *Ailede Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş, Din Eğitimi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 311.

³⁹ Aygün Akyol, "İslâm Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi", *Muhafazakâr Düşünce*, 2013, Sayı: 36, 51.

⁴⁰ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dinî Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü", *Ekev Akademi Dergisi*, 7/15 (Bahar 2003), 106; bk. Fazlı Arabacı, "Türkiye'de Dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dinî Araştırmalar*, 6 (Mayıs-Ağustos 2003), 16.

⁴¹ el-Bakara 2/51.

⁴² el-Ahzâb 33/21.

⁴³ es-Saf 61/23.

⁴⁴ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 245.

⁴⁵ Osman Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 333; Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 91.

öğrenilebilmelidir. Çocuklar açısından meseleye bakıldığında bu, çok daha da önemlidir. "Çünkü bebeklikten itibaren çocuk, çevresinde gözlemediği kişi ve durumlardan doğal olarak etkilenmekte, sorgulamaksızın olumlu veya olumsuz öğrenmeler gerçekleştirmekte, alışkanlıklar edinmektedir."⁴⁶ Bu yüzden çocuğun, olabildiğince "salih" bir aile ve sosyo-kültürel çevrede yaşaması ve alışkanlıklar edinmesi sağlanmalıdır.⁴⁷ İslâm'ın "iyiliği emretme, kötülükten sakındırma" görevi de, söz konusu bu çevreyi oluşturma amacına yöneliktir.⁴⁸ Zira birey, kendisinden en çok etkilendiği ve gelişme hızının çok yüksek olduğu ilk beş-altı yılını ailede geçirmektedir. Bu dönemdeki kazandıkları, kritik bir dönem olması nedeniyle, insanın hayatının sonraki evrelerinde de yönlendirici ve belirleyici olmaktadır. Çünkü "kişilik ve sosyal davranış özelliklerini karşılaştırmak üzere yapılan gözlemler ve uygulanan kişilik testleri, ayrı ailelerde yetiştirilen iki özdeş ikizler arasındaki kişilik farklarının, fiziksel ve zekâ ayrılıklarından çok olduğunu ortaya koymuştur."⁴⁹

Değerlerin kazanılmasına ilişkin temellerin, çocuğun doğduğu ve ilk çevresi olan ailede atıldığı düşünüldüğünde, ailenin değerlerden uzak olması imkânsızdır. Özellikle olmazsa olmaz diyebileceğimiz aileyle ilgili değer ve ilkelerin başında da saygı, sevgi, sabır, sadakat, sorumluluk, fedakârlık, güven, hoşgörü ve anlayış gelmektedir.⁵⁰ Bu değerler çerçevesinde edinilen karakter ise, öncelikle ahlâkî değerleri anlamayı, onları içselleştirmeyi ve aynı istikamette davranmayı kapsar. "Bunun için de çocuk ve gençlerin öğrenmeye, rehberliğe, yönlendirmeye ve uygun rol modelleri ile karşılaşmaya ihtiyaçları vardır."⁵¹ Meseleye bu çerçeveden bakıldığında, elbette;

Çocuk kendi bilişsel ve duygusal kaynaklarını bağımsız olarak yönetme becerisini gösterecek bir zamana kadar, aile değerlerine bağlı olarak hayatını sürdürür. Hatta çocuğun ailede öğrendiği birçok davranış kuralı ve örneği hayatının sonuna kadar ona rehberlik eder. Bunları zaman içerisinde geliştirip genişletir; değiştirip yerine yenilerini koyduğu da olur. Fakat günümüzde yaşanan hızlı değişimler ve toplumsal şartlar ailenin çocuklarına rehberlik işlev ve görevini büyük ölçüde zaafa uğratmıştır. Çoğu anne baba

⁴⁶ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 207.

⁴⁷ es-Sâffât 37/30, 32; el-Ahzâb 33/67-68; el-Furkân 25/27-29.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/110; et-Tevbe 8/122; el-A'la 87/9; el-Fecr 89/21; el-Asr 103/2-3.

⁴⁹ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985), 228; Halil İbrahim Sağlam, *Bir Değer Eğitim Merkezi Olarak Aile* (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 40.

⁵⁰ Sağlam, *Bir Değer Eğitim Merkezi Olarak Aile*, 40; Yümmi Sezen, *Kur'an Işığında İnsan, Akıl ve Toplum* (İstanbul: İz Yayınları, 2014), 213.

⁵¹ Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 288; Kemal Sayar, *Ruhun Labirentleri* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 69.

çocuğuna ne öğretmesi, nasıl davranması gerektiği hususunda büyük tereddütler yaşamaktadır. Aile ve toplum değerleri arasında bir devamlılık ve tamamlayıcılık olması ölçüsünde çocuğun sağlam bir karakter geliştirmesi mümkün olabilir. Günümüzde ise çoğu durumda kopukluk, zıtlık ve boşluklar vardır.⁵²

Ne yazık ki, geleneksel aile yapısının çözülmesiyle birlikte değer aktarımı daha da zorlaşmış ve aile çocuklar için giderek daha istikrarsız hâle gelmiştir. Bu durum, sosyalleşmedeki kopuklukların, zıtlık ve boşlukların kaynağına da işaret etmektedir. Mevcut sorunlar ise, okulun önemini daha ön plana çıkarmaktadır.

3. Ahlâkî Davranış Oluşturmada Okul

Ahlâkî davranışlarının oluşumunda birey için aile, okul, dinî kurumlar ve diğer kurumlarıyla toplumun eğitsel rol sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü birey, içinde bulunduğu yakın veya uzak çevreyle iletişim ve etkileşim hâlinindedir. İşte bireyin ahlâkî edimimleri bu etkileşimin biçim ve niteliğine göre şekillenmektedir. Dolayısıyla idareci, öğretmen, öğrenci, ilgili tüm personel, aile birlikleri, veliler ve bu kategoriler arasındaki ilişkilerle birlikte düşünüldüğünde okul, okul kültürü ve atmosferi, sosyo-kültürel ve ahlâkî manada sosyalleşmeyi gerçekleştiren en önemli formel kurumlardan birisidir. Bu yönüyle okulun, öğrenciler vasıtasıyla aileler ve siyaset kurumu arasındaki ilişkiyi ve denetimi de sağladığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle ailenin eğitici rolü ve çocuk üzerindeki etkisi oldukça güçlü olmakla birlikte, ailenin rehberliğini güçsüzleştiren sosyal ve kültürel değişimler düşünüldüğünde, günümüz şartlarında ahlâk eğitim ve öğretiminin yapılacağı en uygun yerin okul olduğu görülür.⁵³

Ahlâkî ilkeler kendiliğinden öğrenilmediği gibi otomatik olarak da oluşmaz; muhakkak ki bir "*öğretme*" faaliyeti, "*modelleme*", "*öğrenme*" ve "*uygulama*"yı kapsayan süreçlerle zaman içerisinde gerçekleşir. Bu konuda okullara elbette büyük sorumluluklar düşmektedir. Bir eğitim kurumu olarak okul, öğrenim çağındaki bireye, sosyo-kültürel ve dinî-ahlâkî değerleri öğrenip içselleştirebilmesine, onun bu doğrultuda kararlar almasına ve öğrendiği değerleri davranışa dönüştürmesine katkı sunmalıdır. Okulun görevlerini gerçekleştirmeye devam edersek, onun;

Ahlâk ve karakter eğitiminde öne çıkmasının sebebi milyonlarca çocuğun ailelerinden gerektiği kadar ahlâk ve değer eğitimi almayışı ve dinî kurum ve ibadethanelerin onların hayatında az yer tutmasıdır. Modern yaşam koşulları içinde çocuklar üzerinde "medya" önemli

⁵² Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 289-290.

⁵³ Pazarlı, *İslâmda Ahlâk*, 261; Halis Ayhan vd., *Din ve Ahlâk Eğitim ve Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 19.

bir tesir gücüne sahiptir. Medya çocukların yaşamlarının önemli bir kısmını oluşturmakta ve ahlâki yargılar model alma yoluyla televizyondan öğrenilmektedir. Neticede özellikle gençlerde, şiddet ve vandalizm, hırsızlık, hilekârlık, otoriteye karşı saygısızlık, zalimlik, taassup, argo dil kullanımı, hızlı seksüel gelişim, bencilliğin artması ve saygının azalması, bağımlılık yapıcı madde kullanımı gibi davranışlarda genel bir artış yaşanır. Bütün bu olumsuz gelişmelere karşı ailelerin kontrolü tek başına yeterli değildir. Bu sebeple ahlâk eğiticisi olarak okulun rolü daha fazla önem kazanmıştır.⁵⁴

Buna ilave olarak, okul öncesi eğitimin de formel veya informal olarak son zamanlarda yaygınlaşmakta olduğunu söyleyebiliriz. Hatta bu durumun zorunlu hâle getirilmeye başladığı görülmektedir. Bu da, okulun ve eğitim-öğretim etkisinin ve kapsam alanının önemini ortaya koyması bakımından işaret edilmesi gereken bir husustur. Bu çerçeveden bakıldığında değerler ve ahlâk eğitiminin planlı ve etkili bir biçimde, okul öncesi dönemden başlatılarak yürütülmesinin apayrı bir önem kazandığı ortaya çıkmış olmaktadır.

Birey, doğumdan itibaren çevresiyle yaşadığı iletişimin etkisiyle yeni davranışlar kazanır. Birey/çocuk, artık yeni davranışları formel yapı içerisinde eğitim kurumlarında kazanacaktır. Bu itibarla başta öğretmenler olmak üzere ilgili bütün aktörlerin tutum, tavır ve davranışları ayrı bir öneme sahiptir. Zira sosyolojik manada taklit ve rekabet en önemli iki öğrenme sürecidir. Taklit sadece çocukların ana babalarını yansımaları değil, ergen ve olgun kişilerin de hayran oldukları ve beğendikleri kişilerin özelliklerini benimsemeleridir. Başarılı ve meslek sahibi olan kimselerin aynı mesleği izlemeyi isteyen gençler için taklit edilebilecek bir "*rol modeli*" olmaları oldukça yaygındır.⁵⁵ Peygamberin eğitimciliği,⁵⁶ örnek yaşantısıyla insanları eğittiği,⁵⁷ müminlerin yapmadıklarını veya yapmayacakları şeyleri söylemelerini kesin bir dille Allah'ın reddetmesi⁵⁸ gibi hususlar, eğitim ve ahlâk arasındaki gerçek ilişkiyi ortaya koyarken; eğitimin hem ahlâkî gelişim sağlamasını hem de eğitimcinin ahlâkî tavrının zorunlu sayılmasını ifade etmektedir. Nitekim "Hz Peygamber'in cahil ve ahlâken yozlaşmış bir toplumu 23 senede medeni bir topluma dönüştürmesini sağlayan eğitimi ve çabası, bu gerçeğin somut bir örneğidir."⁵⁹ Öyleyse ahlâkî olgunluğa ve karaktere sahip insanlar inşa etmenin yegâne yolunun,

⁵⁴ Hökekleli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 241; Beyza Bilgin, *İslâm ve Çocuk* (Ankara, DİB Yayınları, 1991), 131.

⁵⁵ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 30.

⁵⁶ el-Bakara 2/151.

⁵⁷ el-Ahzâb 33/21.

⁵⁸ es-Saf 61/2-3.

⁵⁹ Aydın, "*İslâm Ahlâk Eğitimi*", 202.

etkin ve verimli bir ahlâk eğitim ve öğretiminden geçtiği söylenebilir.

Ahlâkî değerler hayatın bütünlüğü ve doğal akışı içinde öğrenilmelidir. Bunun için insanın ve özellikle çocukların olumsuz sosyal çevreden izole edilmesi ve böyle bir çevreyle etkileşim içine girip bozulması gerçekleşmeden, "salih" bir sosyo-kültürel çevre oluşturulmalıdır.⁶⁰ Çünkü çocuk veya genç, gözlemlediği kişi ve durumları sorgulamaksızın onlardan etkilenir, alışkanlıklar edinir, öğrenmeler gerçekleştirirken; bütün bu olup bitenlerden olumlu veya olumsuz olarak etkilenir. Örneğin informal eğitimle birey, uzak veya yakın çevresinden istenilen ahlâkî davranışlar kazanabileceği gibi, istenmeyen davranışlar da kazanabilir. Sözgelimi, yalan söylemeyi de doğru sözlü olmayı da, kişilerin arkasından konuşmayı da doğru olanı yüzlerine karşı uygun bir dille söylemeyi de öğrenebilir. Bu çerçevede bireyin, formal ahlâk eğitimi sonucunda informal yollar sayesinde kazandığı yanlış davranışlarının düzeltilmesi, eksiklerin tamamlanması ve doğru olanların pekiştirilip geliştirilmesi mutlaka hesaba katılmalıdır ki, sağlıklı bir ortam ve atmosfer bunun için şarttır. Bu nedenle, özellikle formal eğitim ortamlarının/çevrenin fiziksel, ruhsal ve sosyo-kültürel anlamda olumlu niteliklere sahip kılınması, bireyin ahlâk eğitimi ve gelişimi açısından önemli katkılar sunacaktır.⁶¹

Çocuklar, daima büyüklerini gözlemler, taklit eder ve sevdikleriyle özdeşim kurmak suretiyle davranışlarını geliştirdiği ve yetişkinleri model aldığı için⁶² öğretmen, çocuğun belirli değerleri kazanması dolayısıyla ahlâkî gelişimi açısından son derece belirleyicidir. Bir eğitici olarak öğretmen;

Ahlâkî ideale olan bağlılığı ve eğittiği kimselerin aynı ideale bağlanmalarını kılavuzlamada gösterdiği kararlılık ve tutarlılık, onlar üzerinde mutlu edici otoritesini ve etkisini artıracaktır. Eğitici, en ufak bir hareketiyle, bakışıyla, duruşuyla, kendisine sorulan sorulara cevap verişiyile, karşı tarafa soru soruşuyla, alternatifler karşısındaki tercihleriyle nasıl birisi olduğunu ortaya koyarak muhatabını etkilemekte ve böylece ahlâk eğitimini, olumlu veya olumsuz yönde etkin biçimde gerçekleştirebilmektedir.⁶³

Günümüzde, öğrenciler herhangi bir uygulama yapmaksızın, sadece verilen bilgileri ezberleyen ve zamanı geldiğinde de onları aktaran konumundan öteye geçememektedirler. Bu yüzden eğitim, "teori ve uygulamanın" bir bileşkesi olarak organize edilmelidir. Bir öğrenme

⁶⁰ es-Sâffât 37/30, 32; el-Ahzâb 33/67-68 ;el-Furkân 25/27-29.

⁶¹ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 207.

⁶² Nedim Öz, "Kimlik ve Karakter Oluşumunda Okulun Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, 55/1 (Ocak-Şubat-Mart 2019), 199-200.

⁶³ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi", 245.

programı, onun içeriği pratiğe aktarılmadan bitmiş olmaz. Örneğin bir öğrenci, dünyanın pek çok yerinde aklıktan kıvranan çocukların resimlerini görebilir ve inceleyebilir, zararlı atıklar ya da ozon tabakasının delinmesi hakkında birtakım istatistiki bilgilere sahip olabilir. Ancak, tüm bu öğretim aşamalarında öğrenci bu resimlerin/olguların dışındadır. Onlar hiçbir zaman söz konusu olayları yerinde görmeye ya da o sorunlara çözüm bulmaya yönelik bir çabanın içerisinde olma fırsatı bulamamaktadırlar. Oysa gerçek bir eğitimin, işbirliği, sorumluluk, katılım ve bu sorunları çözmeye yönelik projeler geliştirme üzerine temellendirilmesi gerekir.⁶⁴ Yani ahlâk ve değer eğitim-öğretimi birlikteliği, bütün toplumsal kesimler tarafından desteklenmeli ve bu konu bütün faaliyet alanlarını kapsamalıdır. Bu konuda parçalı anlayışlar başarı sağlayamaz ve değer eğitiminde uygulamaz teori pek bir anlam ifade etmez. Başka bir deyişle biz insanlara sorumluluk ve insanî değerler bilincini kazandıramadığımız sürece, verilen bilgiler ne kadar çok ve yüksek seviyede olursa olsun, pratik hayatta fonksiyonelliği olmayacaktır.

Okulda, eğitim-öğretimin her kademesinde ahlâk ve değerler, tek bir ders vasıtasıyla değil de formel olarak "*sistemin bütünlüğü içinde*", tüm ders programlarını ve etkinlikleri kapsayan bir müfredat çerçevesinde uygun öğretimlerle, bütüncül bir yaklaşımla verilirse daha etkili olacaktır. Hatta ahlâkî davranışlar okullarda; ailelerin, medya vb. çevrelerin de destek verdiği, bu bütüncül yaklaşıma "*uygun atmosfer*"ler oluşturularak daha kolay kazandırılabilir.⁶⁵ Söz konusu bütüncül yaklaşımın müfredat dışındaki sosyalleştirici unsurları olan ebeveyn ve diğer yetişkinler, akran ve arkadaş grupları, akraba ve komşular, öğretmenlerle bütün okul personeli, kitle iletişim araçları ve dinî kurumlar senkronize hareket etmedikleri takdirde, bunlardan birkaçının aktif olması çarpan etkisini azaltacak hatta yok edecektir. Bu yüzdendir ki, başta ebeveynler olmak üzere ilgili tüm kurumlar ve aktörlerin eğitimi ve uyum içerisinde hareket etmesi, çocukların ahlâkî davranışları benimseyip uygulamasında çarpan etkisi yaratacaktır.

Günümüzde, aile eğitimi ve anaokullarından başlamak üzere her seviyedeki eğitimin, iyi ve sağlam karakterde kişilikler yetişmesini öngören bir değerler eğitimine dayandırılması daha da önemli hâle gelmiş gözükmektedir. Bu konuda erken yaşlar ve özellikle okul öncesi dönem, değerleri ve ahlâkî davranışları kazandırmada en önemli fırsatı oluşturur. Dolayısıyla büyük-küçük, herkes için geçerli olacağı bilinmekle birlikte daha çok çocuklar ve gençlere, büyük insanların biyografilerini okumaları da tavsiye edilebilir. Çünkü bu biyografiler, anlamlı öğrenmeler sayesinde

⁶⁴ Köylü, *Küresel Ahlâk Eğitimi*, 196-198.

⁶⁵ Aydın, "*İslâm Ahlâk Eğitimi*" 209; Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 243-244.

onların düşüncelerini öğrenerek sağlıklı düşünemeyi, örnek ve model edinerek ahlâklı olma arzusunu besleyecek, ahlâkî tutum ve davranışlar kazanmayı pekiştirici ve destekleyici olacaktır. Aynı şekilde, içerisinde ahlâkî değerler bulunan örnek olaylar, somut tutum ve davranışlar üzerinde yoğun bir biçimde durmak da, onların hem daha kolay anlaşılmasına hem de daha etkili olmasına katkıda bulunabilir.⁶⁶

Son olarak, bu konuda aktif rol alan kişiler ve kurumlarla ilgili ifade etmeliyiz ki günümüzde ana-babalar öncelikli olmak kaydıyla diğer yetişkinlerin de eğitimi, kurumların revize edilmesi en az çocukları kadar önem taşımaktadır. Çünkü şartlar çok hızlı değişmekte ve gelişmektedir ki, bu şartlar muvacehesinde, yetişkinlerin çocuklarla ve gençlerle iletişim kurması meselesi olağan olmaktan çıkmış, sosyalleştirme olgusu günümüzde daha zor bir hâle bürünmüş gözükmektedir.

SONUÇ

Değerler ve ahlâk eğitiminin yapılabilmesi, buradan bir sonucun alınabilmesi için, önce insanın fitratı ve fitratındaki niteliklerin keşfedilmesi, sonrasında ise neye ihtiyacı varsa o noktada insanın bilgilendirilmesiyle mümkün olabilir. Bu durumun yerleşmesi ve karakter hâline gelebilmesi için ihtiyaç duyulan şeyler, bilgi ve aydınlanma, yardım ve rehberliktir. İnsan denen varlık, hangi çağda ve hangi kültür ortamında yaşarsa yaşasın kendisini ancak değerler ve ahlâkî ilkeler dünyası içinde inşa eder. Eğitimin ve dinimizin hedefi, mükemmel bir ahlâka sahip kâmil insan yetiştirmektir. İslâm'ın esasları da, eğitimin temel ilkeleri de bu amaca yöneliktir.

İnsanoğlu gelişme, olgunlaşma özelliklerinin yanı sıra planlı ve düzenli bir eğitim süreci sonunda karakter sahibi "iyi bir insan" olma potansiyeline de sahiptir. En önemli hedefi erdeme ulaşmak olan insanın, esas mücadelesi de erdemli bir hayat yaşamak değil midir? Elbette, mutlu olmak erdemli olmaya bağlıdır. Bu bakımdan eğitim-öğretimin nihai hedefi, insanı erdeme ulaştırmak olmalıdır. Eğer bir eğitim ve bilgi anlayışı, insana yüksek karakter kazandırmıyorsa yetersizlikle maluldür, aynı zamanda bozucu ve yıkıcı etkileri de söz konusudur. Dolayısıyla başta aile olmak üzere okul eğitimi, sadece bilgiyi depolama ve basit bir aktarma işlevi ile kendisini sınırlandıramaz, bizzatlı insan karakterini yüceltecek değerleri ona kazandırabilmelidir. Günümüz dünyasında, olumlu ve iyi davranış eğilimlerinin, bireylere kazandırılması, geliştirilmesi ve sürdürülmesinde okulların önemi daha da artmıştır.

İyi ahlâkî karaktere sahip olma, insanların kendiliğinden elde edebileceği bir şey olmadığına göre; çocuklara, değerler ve ahlâkî ilkeler,

⁶⁶ Aydın, "İslâm Ahlâk Eğitimi" 245-246; Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, 243-244.

formel ve informal anlamda toplumsallaşma faktörlerinden olan aile ve okul vasıtasıyla aktarılmalı ve yaşayarak öğretilmelidir. Zira birey, bir ailede doğar, büyür, toplumsal değerler ve normları, kendisinden beklenen rolleri orada öğrenmeye başlar; bu süreç, başta eğitim kurumları olmak üzere diğer organizasyonlar vasıtasıyla sürdürülür. Çocuklarda olumlu karakter inşa etme ve geliştirme işi, ilk sorumluluk sahibi olan aileyle başlar. İkinci sırada bu işi büyük oranda okul gerçekleştirir. Bu iki kurum, sosyalizasyon sürecinde çocuklara ahlâkî karakter kazandırma hususunda özellikle eğitsel yönleri ön planda olması nedeniyle son derece belirleyicidir. Bunlardan birincisi daha çok informal, ikincisi ise formel olarak faaliyetlerini sürdürürlerken; gönüllü kuruluşlar, dinî kurumlar ve diğer kişi, grup ve kurumlar da paydaş ve sorumluluğun gereği olarak onlara destek verirler. Böylece toplumda model alma, öğrenme, özdeşleşme ve uygulama içeren süreçler sonucunda iyi karakterli bireyler yetiştirilmiş olur. Bu yüzden öğrenim çağındaki çocuklara ahlâkî kararlar alma, iyi davranışlar ve alışkanlıklar geliştirme hususunda özellikle anne-babaların, öğretmenlerin ve diğer tüm yetişkinlerin gereken ilgiyi göstermeleri son derece önem arz eder. Özellikle kentleşmeyle birlikte işlevi daha da artmış olan okulların temel hedefleri arasında, toplumun önem verdiği bazı değerlerin, öğrencilere kazandırılması gerektiği muhakkaktır. Zira her yönüyle iyi yetişmiş ve karakter sahibi insanların varlığı, bir toplumun hem kalitesini hem de geleceğini teminat altına alması bakımından büyük bir kazanç olacaktır.

KAYNAKÇA

Acat, M. Bahaddin. "Ahlâk Eğitimi ve Rol Modeller". *Eğitim ve Ahlâk Şurası, Temmuz 2015/Ankara*, ed. Musa Kazım Arıcan vd. Ankara: Eğitim-Bir-Sen Yayınları (Temmuz 2015), 457-501.

Aydın, Ali Rıza. "Çocuğun dinî Kişiliğinin Gelişiminde Aile Faktörü". *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (Bahar 2003), 105-112.

Ayhan, Halis vd. *Din ve Ahlâk Eğitimi ve Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Akseki, A. Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1968.

Akyol, Aygün. "İslâm Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi". *Muhafazakâr Düşünce*, 36 (Nisan-Mayıs-Haziran 2013), 41-66.

Akyüz, Hüseyin. *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Arabacı, Fazlı. "Türkiye'de dinî Sosyalleşmenin Temel Etkenleri". *dinî Araştırmalar*, 6 (Mayıs-Ağustos 2003), 39-54.

Arslantürk, Zeki – Amman, Mehmet Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul:

Çamlıca Yayınları, 2013.

Aydın, Muhammet Şevki. "İslâm Ahlâk Eğitimi". ed. Muhammet Şevki Aydın-Ahmet Hadi Adanalı, *İslâm Ahlâkı*. İstanbul: DİB Yayınları, 2014.

Aziz, Aysel. *Toplumsallaşma ve Kitle İletişim*, Ankara: AÜSBF Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1982.

Bacanlı, Hasan. "Bilişsel ve Duyuşsal Hedefler: Bir Model Önerisi". ed. Recep Kaymakcan vd., *Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları (Şubat 2013), 263-273.

Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.

Bilgin, Beyza. *İslâm ve Çocuk*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahih*, Şam 2002, Dâr İbn-i Kesîr.

Celkan, Hikmet Yıldırım. *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.

Çoştu, Yakup. *Toplumsallaşma ve Dindarlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Dodurgalı, Abdurrahman. *Ailede Din Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayınları, 1996.

Esmer, Yılmaz. *Ahlâki Değerler ve Toplumsal Değişme*. Türkiye'de Bunalım ve Demokratik Çıkış Yolları, Türkiye Bilimler Akademisi Proje Raporu, Ankara: 1998.

Er, İzzet. *Sosyal Gelişme ve İslâm*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.

Fichter, Joseph H. *Sosyoloji Nedir*. çev. Nilgün Çelebi, Ankara: Anı Yayıncılık, 2016.

Güngör, Erol. *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 1998.

Hökelekli, Hayati. *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Karaman, Fikret vd. *dinî Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: DİB Yayınları, 2009.

Kaymakcan, Recep-Meydan, Hasan. *Değerler ve Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.

Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Köylü, Mustafa. *Küresel Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

Köylü, Mustafa. "Ailede Din Eğitimi". ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş. *Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Maclver R. M. – Page, Charles H., *Cemiyet I-II*. çev. Amiran Kurtkan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. Riyad: 1998, Beytü'l-Efkâr.

Önür, Nimet. "Modernleşme Sürecinde Okul, Aile ve Medya Kavşağında Toplumsal Değerler". ed. Recep Kaymakcan vd. *Değerler ve Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları. (Şubat 2013). 157-178.

Öz, Nedim. "Kimlik ve Karakter Oluşumunda Okulun Rolü". *Diyanet İlmî Dergi* 55/1 (Aralık 2019), 197-215.

Örmeci, Ozan. "Dünya Değerler Araştırması 7. Dalga Veri Setindeki Türkiye Bulguları". Uluslararası Politika Akademisi. 11.01.2021. <http://politikaakademisi.org/2020/08/02/dunya-degerler-arastirmasi-7-veri-setindeki-turkiye-bulgulari>

Pazarlı, Osman. *İslâmda Ahlâk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.

Ritzer, George. *Modern Sosyoloji Kuramları*. çev. Himmet Hülür, Ankara: De Ki Basım Yayım, 2011.

Sağlam, Halil İbrahim. *Bir Değer Eğitim Merkezi Olarak Aile*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.

Sayar, Kemal. *Ruhun Labirentleri*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003.

Sezen, Yümnî. *Kur'an Işığında İnsan, Akıl ve Toplum*. İstanbul: İz Yayınları, 2014.

Tozlu, Necmettin-Topsakal, Cem. "Avrupa Birliğine Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi". ed. Recep Kaymakcan vd. *Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları. (Şubat 2013) 177-202.

Wallace, Ruth A. – Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. çev. Leyla Elburuz –M. Rami Ayas, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.

Yaman, Ertuğrul. *Değerler Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

Yaran, Cafer Sadık. *Ahlâk ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.